

Voorgeschiedenis

Hoewel de biodynamische landbouw reeds in 1924 haar startimpuls kreeg met de 8 voordrachten die Rudolf Steiner gaf op het landgoed in Koberwitz en ze kort daarna in 1926 met de opstart van Loverendale landde in Oost-Kapelle in Zeeland (niet ver van de grens met Vlaanderen), heeft het daarna nog ruim 50 jaar geduurd voordat de BD-landbouw ingang vond in Vlaanderen. Dit terwijl ondertussen in alle buurlanden BD-landbouw zich al volop ontwikkelde.

Landgoed Koberwitz in 1924

Loverendale, biodynamisch sinds 1926

Ook de biologische landbouwbeweging kwam slechts vanaf begin jaren 1970 in Vlaanderen op gang, parallel met de milieubeweging, terwijl de biolandbouw in de buurlanden op dat ogenblik al enkele decennia groeide. De Vlaamse landbouw was nochtans in de voorgaande eeuwen een internationaal voorbeeld geweest van innovatie. Maar misschien lag juist in die gedrevenheid de kiem voor het gretig meegaan in de loop van de 20^e eeuw in de golven van specialisatie, industrialisatie en toenemende externe inputs, waaronder de introductie van kunstmest en biociden, die vanuit de reconversie van de oorlogsindustrie beschikbaar kwamen.

Vanaf het begin van de jaren 1970 ontstond een snel groeiende reactionaire beweging in Vlaanderen, die biologische landbouw en voeding promootte. Gestart in West-Vlaanderen, groeide deze beweging sterk in de Kempen en breidde dan uit naar heel Vlaanderen. Het was de bedoeling om zowel biologische beroepstellers als consumenten, hobbytellers, verwerkers en handelaars te verenigen en elkaar te versterken. Vanuit een aantal meer plaatselijke initiatieven werd in 1974 VELT opgericht als landelijke 'Vereniging voor Ecologische Land- en Tuinbouw'.

VELT probeerde alle actoren in de voedselketen te verenigen en hun belangen te behartigen, maar in de praktijk werd de vereniging geleid door niet-boeren en voelden de beroepstellers er zich te weinig gehoord. Na diverse interne strubbelingen evolueerde VELT vanaf begin jaren 1980 naar een beweging voor amateurtuinders en bio-consumenten en werd de naam omgevormd tot Vereniging voor Ecologische Leef- en Teeltwijze. Die geschiedenis staat boeiend beschreven in een masterproef die online raadpleegbaar is. (zie: <https://lib.ugent.be/nl/catalog/rug01:002303952>). VELT functioneerde later als kraamafdeling voor diverse nieuwe initiatieven en organisaties in de Vlaamse biobeweging die elk een meer specifieke rol gingen innemen, zoals BLIK (later Integra & TÜV Nord) voor de bio-controle, BLIVO als voorlichtingsorganisatie, BIOFORUM als sectororganisatie, ... Maar hoewel de oprichters van VELT duidelijk mede geïnspireerd waren door de biodynamische impuls, keerde de beweging zich daar later van af.

Op Vlaamse bodem

De ontwikkeling van een biodynamische beweging in Vlaanderen was en is dus niet vanzelfsprekend. Verschillende factoren spelen daarbij een rol. De Vlaamse, van oudsher katholieke en eerder pragmatische volksaard is geen ideaal zaai-bed voor een nieuwe, spiritueel geïnspireerde stroming in de landbouw, die verder gaat dan ecologische doelstellingen. Anders dan in de meeste buurlanden was er ook al een actieve milieu- en bio-beweging in Vlaanderen toen de BD-beweging er begon te landen. Ook de verzuiling in het Belgisch maatschappelijk landschap waarbij de macht in de landbouw stevig verankerd zit in de christelijke zuil met Boerenbond als belangengroep en CVP / CD&V als politieke partij, die samen de verderzetting van het chemisch-industriële landbouwmodel blijven beschermen, bemoeilijkt sterk de ontwikkeling van biologische en biodynamische landbouw. Zelfs de Belgische staatsstructuur met 3 taalgemeenschappen (Nederlands – Frans - Duits) met gescheiden structuren, die elkaar moeilijk vinden, maakt het niet makkelijker.

Vlaanderen was en is dan ook een kleine speler in de wereldwijde biodynamische beweging, maar heeft door z'n meertaligheid (NL – FR – EN – DE) en z'n centraal Europese ligging veel mogelijkheden tot internationale uitwisseling en het leren van buitenlandse ervaringen. Die kansen werden en worden ook benut en dat kan gezien worden als de kracht van de Vlaamse BD-beweging.

Het bio-landschap in Vlaanderen begin jaren 1980

Het idee voor een Vlaamse BD-vereniging is gestart in 1982. Dat was het jaar waarin Johan D'hulster het BD-bedrijf 'Akelei' opstartte in Schriek bij Mechelen. Hij had daarvoor een kleine 3 jaar in Nederland meegewerkt op het groentebedrijf van Willem Kips. Die had voordien de Warmonderhof-opleiding gevolgd, was de BD-landbouw genegen en paste die ook toe, maar had wel wat voorbehoud ten aanzien van de BD-preparaten vanwege het dierlijk aspect.

Johan was al vanaf 1975 vertrouwd met het gedachtegoed van de antroposofie en de BD-landbouw, mede door Jan Heyman, één van de eerste bezielers van de VELT-beweging in Vlaanderen, die veel aandacht besteedde aan de BD-methode als vast onderdeel van zijn eerste cursussen. Toen Johan in 1982 opnieuw in Vlaanderen landde, was er voor de beroepsmatige biotelers enkel BELBIOR, opgericht in 1981, als beroepsvereniging met een eigen Bio-label. Zij volgden de biologisch-organische methode van Müller-Rusch uit Duitsland, die o.a. niet-kerende bodembewerkingen voorschreef. De afkorting BELBIOR stond toen voor Belgische Biologisch-Organische Vereniging; later werd dat Belgische Biologische Organisatie.

Johan sloot zich aan bij BELBIOR in functie van z'n erkenning als biobedrijf; er bestond toen immers nog geen DEMETER-certificering in Vlaanderen. Maar hij merkte wel een zekere vijandigheid binnen BELBIOR tegenover de BD-landbouw omdat die niet principieel tegen kerende bodembewerkingen was. Als controle op het toepassen van de Müller-Rusch methode, werden bacterietellingen van o.a. melkzuur vormende bacteriën uitgevoerd op bodemstalen door een Zwitsers labo en beoordeeld door de heer De Jongh uit Nederland. Aangezien Johan op de zandgrond op Akelei gebruik maakte van een spitsfrees kwam hij binnen BELBIOR wat onder vuur te liggen en het kwam zelfs tot wat conflicten.

Er kwam een zekere kentering tov de BD-landbouw binnen BELBIOR toen enkele leden wilden bewijzen dat de biodynamische methode niet voldeed door stiekem bodemstalen van enkele BD-bedrijven in het labo van CLOBILA in Zomergem (Fernand Verheughe) te laten onderzoeken. Bodemstalen van Akelei (Johan D'Hulster) en van het pas gestarte BD-bedrijf De Jaargetijden (Pieter Lutin) in Moerkerke bij Damme waren daarbij. Eigenaardig genoeg kwamen de BD-bodems, die nochtans bewerkt waren met een spitfrees, er beter uit in de bacterietelling dan de Bio-bodemstalen.

Johan op Akelei aan het werk met de spitfrees

Dat was niet enkel voor Fernand Verheughe, maar ook voor vele BELBIOR-telers een eye-opener, waardoor in die jaren zowat alle biotelers begonnen te spitten, want zonder dat konden ze het onkruid niet de baas. De mechanische onkruidbeheersing was toen immers nog niet zover ontwikkeld als nu. Dat neemt niet weg dat de Müller-Rusch-methode vele waardevolle inzichten bevat en niet-kerende bodembewerkingen wel degelijk voordelen hebben. Toch nuanceert een zin uit de BD-landbouwcursus het principe om nooit de bodemlagen te keren. Daarin zegt Steiner dat je bacteriën niet zozeer als oorzaak moet zien, maar eerder als een gevolg van toegepaste maatregelen. De testen van Fernand Verheughe lieten zien dat bacteriegroepen, die door het spitten overhoop gehaald werden, zich snel konden herstellen.

Ook in de handel waren er in die tijd al enkele voorlopers. Toen al was de regio Gent vooruitstrevend binnen Vlaanderen als het gaat om alternatieve stromingen. Al vanaf eind de jaren 1950 was in Sint-Martens-Latem het macrobiotisch geïnspireerd bedrijf 'Lima' opgericht door vader Edgar en zoon Pierre Gevaert. Zij brachten 'natuurvoeding' op de markt, deels uit Japan, en hanteerden voor hun telers een eigen 'biologisch' lastenboek met eigen controles op o.a. pesticide-residus. In Gent zelf ontstond in 1976 de biowinkel De Blauwe Bloem op initiatief van Mia Stockman, die kort daarna vervoegd werd door Luuk Humblet. Geïnspireerd door de associatieve economie, net zoals de BD-landbouw door Steiner geïnitieerd, zetten zij een vernieuwend vaste klanten winkelconcept op met voorkeur voor biologisch-dynamische producten, die ze toen nog vooral uit het buitenland (Nederland) moesten betrekken. De winkel werkte met voorafbestelling door de klanten en volledige transparantie over de prijsvorming.

Via de Vereniging voor Associatieve Economie, die ze parallel met de winkel oprichtten, droegen Luuk en Mia dit gedachtegoed meer dan 45 jaar actief uit. Ook de biologisch(-dynamisch)e groothandel Akwarius, opgericht door Paul Vandekerckhove en Magda De Groote, die biologische voeding met een voorkeur voor BD-kwaliteit verdeelde, was gevestigd in Deurle bij Gent.

De oprichting van een BD-Vereniging

Na de start van Akelei in 1982 kwam Johan D'Hulster in contact met Marcus Van Besouw, die toen de groentetuin op de boerderij van het antroposofisch heilpedagogisch Iona-instituut in Kessel bij Lier verzorgde. De Iona-hoeve was toen met om en bij de 15 ha een volwaardig BD-bedrijf, dat helemaal zelfvoorzienend was voor het instituut. Er waren melkkoeien, melkverwerking, brood, groenten, houtwallen, ... Er werd niets verkocht, alles bleef op het erf in een gesloten kringloop.

Johan D'hulster en Marcus Van Besouw

Vanuit dat contact ontstond bij Johan en Marcus het idee voor de oprichting van een Belgische BD-vereniging (vzw), die uiteindelijk hoofdzakelijk in het Vlaamse landsgedeelte actief zou worden. Ze gingen op gesprek bij Willy Schilthuis in Nederland (toenmalig voorzitter van de BD-Vereniging) en hadden contact met Rolf ten Siethoff, die toen adviseur was voor de BD-Vereniging en naar het beginnende Akelei op bezoek kwam.

Koen Geelen, die na een BD-opleiding in Duitsland, een groentebedrijf startte in de regio Lier en later ging samenwerken met Erik Krosenbrink en Jan Hellemans onder de bedrijfsnaam De Drie Wilgen vervoegde Johan en Marcus. Zo vormden ze samen het bestuur van de nieuwe BD-Vereniging.

Uitbreiding

Kort daarna sloten enkele andere Vlaamse boeren/boerinnen, die met BD-landbouw begonnen, zich hierbij aan. In de provincie Oost-Vlaanderen waren dat Ward en Gerda Poppe, die op De Lindebulkhoeve in Meigem bij Deinze met BD-melkvee startten, en Bert en Gonnie Vercauteren die een BD-groentebedrijf opzetten. Ook Kristien De Witte van het groentebedrijf De Wassende Maan in Astene bij Deinze ging BD-landbouw toepassen en later ook Willy Martens van Biobaarlaars in Lotenhulle bij Aalter. In de provincie Antwerpen was er de BD-boerderij van het heilpedagogisch instituut Widar in Merksplas, waar Dirk Govaerts boerde. In West-Vlaanderen sloot De Jaargetijden van Pieter Lutin in Moerkerke bij Damme zich aan en ook Walter Debergh van 't Dischhof in Keiem bij Diksmuide en Jean-Pierre en Marleen Mouton van Het Zilverleen in Alveringhem schakelden over naar BD-landbouw.

Ward en Gerda Poppe, De Lindebulkhoeve - Meigem, Kristien De Witte, De Wassende Maan - Astene en Pieter Lutin, De Jaargetijden - Moerkerke

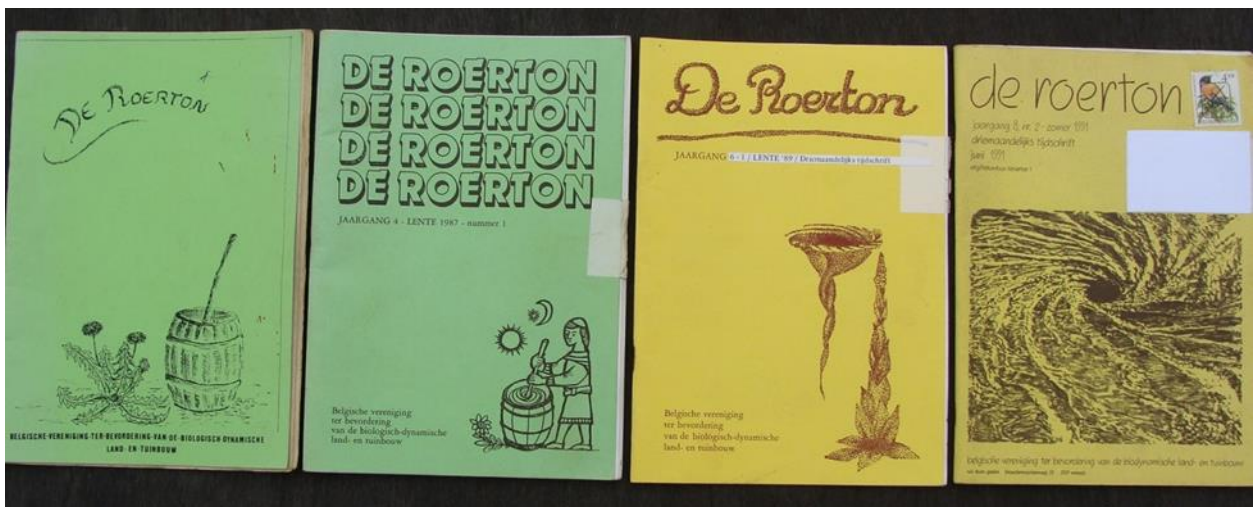
Ook Johan Plaetevoet van De Blauwe Spie in Noordschote bij Ieper kwam erbij en Rik Delhaye van Broekelzenhoek in Westouter, oud-leerling van Warmonderhof. In Limburg sloten Johan en Vera Hons van Het Eikelenhof uit Oplabbeek zich aan. Zo waren er eind jaren '80 een 12-tal BD-bedrijven in Vlaanderen.

Bijeenkomst in 1985

Er was een nauwe band tussen die eerste BD-boeren. Af en toe werd een telersbijeenkomst georganiseerd op één van de bedrijven om ervaringen uit te wisselen. Onderwerpen waren dan bijv: onkruiden, bodembewerkingen of de BD-preparaten, die ook samen gemaakt werden. Ze speelden zelfs samen een toneel, een wagenspel, 'Het esbatement van de appelboom', dat ze her en der wilden opvoeren om geld in kas te krijgen. Het werd een project waarin veel tijd en energie kroop, met uiteindelijk slechts twee voorstellingen: één op De Lindebulkhoeve en één op Akelei.

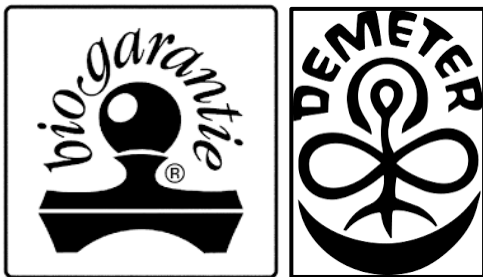
De toenmalige Vlaamse BD-Vereniging gaf ook jarenlang een eigen ledenblad uit : 'De Roerton'. Dat werd door vrijwilligers samengesteld, gekopieerd, geniet en verzonden.

Verschillende edities van De Roerton tussen 1985 en 1991

Labels

In die tijd ontstond ook het BIOGARANTIE-label (opgestart in 1987). Het doel hiervan was voor heel België één overkoepelend Bio-label te creëren. Vanuit de BD-Vereniging zat Marcus Van Besouw mee aan tafel in de gesprekken met vertegenwoordigers van BELBIOR (o.a. Paul Renders) en VELT (o.a. Bart Maes). Daaruit ontstond een eigen lastenboek in samenwerking met de Waalse telers onder de koepel NUBILA (Nationale Unie van Bio Landbouwers) en later ook PROBILA (nationale unie van verwerkers). De controle op het BIOGARANTIE-label gebeurde door vzw BLIK (eerst Bart Maes en later Erik Krosenbrink). Ook de BD-boeren werden toen gecontroleerd door BLIK. Er was echter een probleem: het DEMETER-label mocht vanuit Demeter International niet in combinatie met een ander label op een etiket staan. Na onderhandelingen met Willy Schilthuis van de Nederlandse BD-vereniging werd overeen gekomen om de twee labels naast elkaar af te drukken.

Eigen certificering ?

Vanaf 1988 vervoegde ook Geert Iserbyt de Vlaamse BD-Vereniging in het bestuur. Hij had de Warmonderhof-opleiding gevolgd en was na een jaar stage bij één van de Waalse BD-pioniers (Leon Baré in Balâtre) teruggekeerd naar Vlaanderen. Er werden in die tijd gesprekken gevoerd met de Nederlandse BD-Vereniging (toen nog verantwoordelijk voor de Demeter-certificering) om de Demeter-certificering in Vlaanderen meer in eigen beheer op te nemen. Eén van de ideeën daarbij was om de controle niet enkel te baseren op minimale normen waaraan moest worden voldaan en die door een externe controleur werden gecheckt. Binnen het bestuur van de Vlaamse BD-Vereniging ontstond het idee om de certificering mede te laten verlopen via een sociaal proces waarbij collega-telers elkaar zouden bezoeken en mee de Demeter-waardigheid van elkaars bedrijven zouden beoordelen en garanderen. Er werden enkele pogingen in die zin ondernomen, maar door gebrek aan een duidelijke structuur, stootte dit op weerstand en werd het niet doorgezet. Het was in zekere zin een vroege kiem voor wat later in de Mansvelt-score en de collegiale toetsing vorm heeft gekregen en wat internationaal bekend staat als Participatief Garantie Systeem (PGS).

Vanaf 2009 werd de collegiale toetsing voor BD-bedrijven ingevoerd

Tegenslagen

Maar ondanks het grote enthousiasme had deze kleine groep Vlaamse BD-bedrijven een beperkte slagkracht en waren er ook tegenslagen. Op het bedrijf van Ward en Gerda Poppe in Meigem brandde de schuur af en hun afzet van BD-melk in brikkarton was z'n tijd zo ver vooruit dat die moeilijk liep. Uiteindelijk werd het bedrijf stopgezet en verhuisden zij naar Frankrijk. Ook het bedrijf van Bert en Gonnie Vercauteren moest noodgedwongen z'n activiteit stopzetten. Walter Debergh van 't Dischhof schakelde van BD terug naar Bio, o.a. omdat de gehoornde koeien niet pasten in het stalsysteem. Ook de vertegenwoordiging van de BD-telers in de grotere Vlaamse Bio-beweging verliep moeilijk. Ze werden voornamelijk gezien als een klein clubje met rare ideeën. Marcus Van Besouw ging werken voor de Lierse Steinerschool en had daardoor minder tijd voor de BD-Vereniging en Geert Iserbyt moest zich toeleggen op z'n burgerdienst. Tegen het begin van de jaren '90, 10 jaar na de oprichting, was de Vlaamse BD-Vereniging nog amper actief.

Herstart

In die tijd startte Hendrik Jacobs in Antwerpen de Biologisch-Dynamische Bakkerij. Dankzij een zeer goede kwaliteit van het brood en gebak, innovatieve recepten en mooie winkels (op de top van het bedrijf 3 eigen winkels in Antwerpen en een leverronde aan heel wat andere biowinkels in de regio) was de bakkerij erg succesvol. Na enkele jaren werd ook De Bruine Bakker (van oorsprong macrobiotisch geïnspireerd) overgenomen waardoor de BD-bakkerij sterk groeide. Hierdoor betaalde Hendrik heel wat licentiegeld voor het Demeter-label aan de Nederlandse BD-Vereniging die ondertussen verantwoordelijk was voor de Demeter-certificering in Nederland én Vlaanderen. Dat bracht Hendrik op het idee om te onderhandelen met het bestuur van de BD-Vereniging met de vraag om een groot deel van die licentiebijdrage te bestemmen voor ontwikkelingswerk in Vlaanderen. Het bestuur van de BD-Vereniging ging hiermee akkoord en met de steun van Chris Maryns van Mercurius, het Vlaams Fonds voor Antroposofie, werd de werkgroep BD-Vooruit opgericht in 1994.

Er waren nu middelen voor een betaalde medewerker en Geert Iserbyt stapte in als deeltijds medewerker. Tussen 1994 en 1997 ontpopte deze nieuwe werkgroep (FV) zich als Vlaamse BD-Vereniging 2.0. Er werden preparatendagen georganiseerd, de biodynamische landbouw werd voorgesteld op beurzen, er gingen voordrachten door, enz. Door middel van een studiereis naar Nederlandse abonnements-bedrijven werd het concept van het groenteabonnement bekend gemaakt in Vlaanderen waardoor De Wassende Maan als eerste Vlaams bedrijf van start ging met dit afzetmodel. Ook de vertegenwoordiging van de BD-telers in de overlegorganen van de biosector en de overheid werd verzorgd. Toen in 1996 de Europese en de Vlaamse overheid onder druk van de gentic-lobby de biosector bevroeg of GGO's al dan niet konden worden opgenomen in het EU-bio-lastenboek werd ook studiewerk gedaan rond de toen nog vrij nieuwe ontwikkeling van GGO's.

UITNODIGING

**BIODYNAMISCHE
PREPARATEN-DAG**

als Michaëlsfeest voor het hele gezin

ZONDAG 25 SEPT '94
10 u - 17 u

Boerderij 't Dishof - Keiem (Diksmuide)

STUDIEDAG

zaterdag 11 maart '95
14 u - 17 u

Iona-boerderij * Kessel

**PLANTENVEREDELING,
ZAADTEELT &
GENETISCHE MANIPULATIE
IN DE BIOLOGISCHE LANDBOUW**

historiek, aktualiteit, gevolgen, alternatieven

met
Edith Lammerts van Bueren
lid v/d Werkgroep Gemeenschapstactie en Ouderisvorming
Lous Bolkstatus - Nederland

Beursstand BD-Vooruit

Vlaams-Waalse contacten

De 'Belgische' BD-Vereniging, die in 1982 was opgericht, had eigenlijk tot doel om zowel Vlaamse als Waalse BD-telers en –geïnteresseerden te verenigen. Maar dat was in de praktijk, vooral door de taalbarrière niet gelukt. Vanuit BD-Vooruit werd opnieuw een poging ondernomen om een band te smeden met de Waalse BD-telers door 2 jaar na elkaar op de taalgrens een gezamenlijke 2-talige uitwisselingsdag te organiseren. Ook Geert Groessens, die vlakbij Hélécine op de taalgrens woonde, hielp daarbij. Het waren inspirerende dagen waarop ook de cultuurverschillen tussen beide gemeenschappen voelbaar waren en als een verrijking werden ervaren. De Waalse telers waren vaak wat principiëler dan de Vlaamse; anderzijds waren de Vlaamse telers vaak wat pragmatischer. Maar uiteindelijk strandde dit initiatief toch opnieuw, hoofdzakelijk omwille van de taalbarrière.

Vlaams-Waalse BD-Contactdag - Kasteel van Opheylysses-Hélécine

Strikte regels leiden tot inkrimping

In die periode had de Duitse Demeter-Bund de belangrijkste stem binnen Demeter-International, die wereldwijd het beheer van het Demeter-label afstemde en coördineerde. Het preparatengebruik zoals door Steiner beschreven in de BD-landbouwcursus werd beschouwd als een absolute voorwaarde voor de toekenning van het Demeter-label. Dat is ook na de omvorming tot de huidige Biodynamic Federation Demeter International nog zo. Maar op dat ogenblik (jaren '90) was de toepassing van die regel in Nederland en Vlaanderen eerder soepel: wie in plaats van het gebruik van de BD-preparaten andere fijnstoffelijke kwaliteitsmaatregelen hanteerde en dat kon verantwoorden, kon het Demeter-label blijven voeren.

Daar kwam na een visitatie en audit vanuit Demeter-International bij de Nederlandse BD-Vereniging verandering in: het preparatengebruik volgens de landbouwcursus (alle compostpreparaten + op de hele oppervlakte van het bedrijf minstens 1x per jaar het koemest en het kiezelpreparaat) werd ook hier een duidelijke verplichting en dat leidde tot de opzegging van

het label door verschillende Nederlandse en Vlaamse BD-bedrijven, die vonden dat je een dergelijke bijna 'spirituele' daad niet via een lastenboek kon opleggen of moeite hadden met het dierlijke aspect van de preparaten. Dat was o.a. het geval op Akelei en De Jaargetijden. Zo waren er eind jaren '90 nog slechts een 5-tal BD-bedrijven in Vlaanderen die het Demeter-label voerden.

Nieuwe transformatie

Het succes van de BD-bakkerij bleef niet duren, want door de sterke groei na de overname van De Bruine Bakker kwam het bedrijf in financiële ademnood en moest eind 1996 de boeken sluiten. Daardoor viel ook de voornaamste financieringsbron van de werkgroep BD-Vooruit weg en kwam het voortbestaan ervan in gevaar. Maar in diezelfde periode werden ook gesprekken gevoerd tussen BD-Vooruit en Warmonderhof om in Vlaanderen een opleiding biodynamische landbouw te starten. Meer en meer was duidelijk geworden dat zonder een gespecialiseerde opleiding de BD-beweging en ook de biobeweging in Vlaanderen heel moeilijk zou kunnen groeien. Tot op dat ogenblik was er immers geen enkele structurele opleidingsmogelijkheid in Vlaanderen voor de professionele biologische of biodynamische landbouw, waardoor slechts enkelingen erin slaagden om in het buitenland (Nederland, Duitsland, Frankrijk) opleiding te gaan volgen. Het werd echter ook duidelijk dat er geen mankracht en energie was om én de BD-werking van BD-Vooruit verder te zetten én een opleiding op te starten. Bovendien waren de middelen van BD-Vooruit bijna uitgeput.

Als laatste actie van de werkgroep BD-Vooruit werd in februari 1997 een voordracht georganiseerd in Gent met Manfred Klett, waar hij vanuit de inspiratie van Dottenfelderhof (DE) de sociale impuls van de BD-landbouw toelichtte en pleitte voor gemeenschapsvorming binnen en rond BD-bedrijven.

Vervolgens werd de werkgroep ontbonden en werd Landwijzer vzw in de zomer van 1997 opgericht met de expliciete bedoeling zich toe te leggen op opleiding en vorming. Geert Iserbyt stapte mee over en begon de start van de eerste opleiding biodynamische landbouw in Vlaanderen voor te bereiden, die in september 1997 van start ging in nauwe samenwerking met Warmonderhof voor het landbouwkundig onderdeel en met het Vlaams Agrarisch Centrum (VAC) voor het onderdeel bedrijfsbeheer. Landwijzer had toen zelf nog geen Vlaamse erkenning of subsidiëring en kon enkel door deze samenwerking zowel inhoudelijk als financieel de opleiding organiseren.

De eerste editie van de opleiding werd expliciet geprofileerd als een opleiding BD-landbouw, maar dat viel niet in goede aarde bij de toenmalige Vlaamse bio-organisaties. Om controverses te vermijden werd vanaf de 2^e editie (met start in 1999) de opleiding omgedoopt tot 'Beroepsopleiding biologische en biodynamische landbouw' en dat bleef zo. Op die manier konden (en kunnen) geïnteresseerden kennis maken met BD-landbouw zonder zich helemaal ertoe te moeten bekeren en werd Landwijzer binnen de biobeweging erkend als het opleidingscentrum voor de hele Vlaamse Bio-sector. Toch is de BD-impuls steeds een belangrijke factor gebleven in alle activiteiten van Landwijzer.

1997 – Eerste opleiding BD-landbouw in Vlaanderen

Gezien de afstand kwamen de docenten van de Warmonderhof-opleiding in tweedaagse lesblokken - met overnachting- les geven in Vlaanderen. Als voorbereiding bezochten ze een aantal Vlaamse bio- en bd-bedrijven om een beeld te krijgen van de schaal en aanpak in Vlaanderen.

De 4 Warmonderhof-docenten op De Hogen Akker

Lesdag 1^e cyclus Landwijzer-opleiding in Gent

Verdere uitbreiding

Kort na de eeuw- en milleniumwisseling schakelde De Kollebloem (Antoine De Paepe & Leen Verwimp) over van Bio naar BD. Walter Coens & An Verboven verlieten De Wassende Maan en richtten De Zonnekouter op. Na de vastgelopen samenwerking in een Oost-Vlaamse bioboerengroep met een 15-tal biobedrijven, waarvan beide bedrijven deel uitmaakten, verenigden De Kollebloem en De Zonnekouter zich in 2003 in 'De Vroente', waar wat later ook Orouboulos (Karel Houdmont) bij aansloot. De drie bedrijven kozen expliciet voor biodynamische landbouw. Vanaf 2016 werd De Vroente omgevormd tot een biodynamische coöperatie, die naast de eigen hoeve-winkels en groenteabbonementen van start ging met een coöperatieve winkel in Gent.

Landwijzer neemt de draad weer op

Eénmaal de eerste opstartperikelen achter de rug waren, begon Landwijzer naast de opleiding ook BD-verenigingswerk op te nemen of te faciliteren in samenwerking met de Nederlandse BD-Vereniging, die stilaan meer en meer de BD-Vereniging werd voor Nederland én Vlaanderen. Het ging aanvankelijk in hoofdzaak om de organisatie van een jaarlijkse BD-winterconferentie, eerst op De Wassende Maan en later op Widar.

BD-winterconferentie op De Wassende Maan

Vanaf 2005 werd Landwijzer door de Vlaamse overheid erkend en gesubsidieerd als opleidingscentrum voor naschoolse vorming in de landbouw. Dat kwam net in het jaar waarin de samenwerking met Warmonderhof moest worden stopgezet omdat de Nederlandse overheid niet meer toeliet dat Warmonderhof subsidies inzette voor opleiding in Vlaanderen. Als dank voor de jarenlange vruchtbare samenwerking zonder dewelke we nooit zomaar een kwalitatieve opleiding in Vlaanderen hadden kunnen starten, schonk Landwijzer een fruitboom van een oud Vlaams appelras aan Warmonderhof.

Dirk Govaerts (toenmalig voorzitter Landwijzer) op Warmonderhof

Vanaf dan was ook de samenwerking met het Vlaams Agrarisch Centrum (VAC) niet meer nodig omdat Landwijzer nu zelf de erkenning had om een officiële starterscursus in de landbouw te organiseren en mee te integreren in de beroepsopleiding. Koen Dhoore, die tot dan voor het VAC had gewerkt en van daar uit lessen bedrijfseconomie had gegeven aan de Landwijzer-cursisten, stapte toen ook over naar Landwijzer en trok vanaf dan mee aan de kar.

Vlaamse CSA-beweging

In 2006 organiseerde Landwijzer in het Gents provinciehuis een vertoning van de film 'The real dirt on farmer John', die het verhaal toont van één van de Noord-Amerikaanse biodynamische CSA's (Community Shared Agriculture). Een jaar later in 2007 werd die filmvertoning herhaald in het Leuvense provinciehuis in aanwezigheid van farmer John himself. Daar werd de symbolische CSA-fakkel (in de vorm van een mestvork) doorgegeven door Farmer John aan Tom Troonbeeckx. Die was in datzelfde jaar in de rand van Leuven gestart met de eerste Vlaamse CSA (Het Open Veld). Tom was toen net afgestudeerd aan de Landwijzer-opleiding en had op een studiereis in Nederland kennis gemaakt met het CSA-model op De Oosterwaard bij Tineke Bakker.

Twee jaar later ging een andere oud-cursist van Landwijzer in de rand van Gent van start met de 2^e Vlaamse CSA, Het Wijveld. Al gauw vonden zij elkaar en vormden een netwerkje om kennis en ervaring uit te wisselen. Dat groeide uit tot de vzw CSA-Netwerk en kreeg in de loop der jaren vaak inhoudelijke

steun bij de ontwikkeling van hun missie en visie vanuit Landwijzer. Het CSA-Netwerk groeide vervolgens sterk en breidde zich uit tot meer dan 80 CSA's (2024).

Het Open Veld ontwikkelde zich verder tot een volledig gemengde CSA en werd omgevormd tot de Boerencompagnie, waarmee Landwijzer vanaf 2018 samen met De Wikke de concessie verkreeg op het hoevegebouw en de omliggende landbouwgronden aan de Abdij van Park in Leuven. Zo kon Landwijzer er een tweede vaste leslocatie in Vlaanderen openen. Boerencompagnie laat zich voor z'n werking als CSA o.a. inspireren door de Duitse Demeter-CSA Kattendorferhof bij Hamburg.

Hoevegebouw Abdij van Park - Leuven

Vrije grond

Ook het 'vrijkopen' van grond voor biologische en biodynamische landbouw was een nog te ontwikkelen terrein in Vlaanderen. Het startte met enkele plaatselijke initiatieven die uitgingen van één bedrijf. Zo was er de vzw Aardig die een perceel aankocht voor het biobedrijf De Hogen Akker in de regio Brugge en voor BD-bedrijf De Wassende Maan in Astene. In Wallonië gebeurde iets gelijkaardigs rond het BD-bedrijf Chante Terre van Philippe Valleybous. Dat inspireerde dan weer De Zonnekouter om bij de opstart meteen de landbouwgrond aan te kopen met de vzw Land-in-zicht en later samen met De Kollebloem de Stichting Land-in-Zicht op te richten om volledig schuldenvrije gronden in onder te brengen.

Tussen 2011 en 2014 werd in de schoot van Landwijzer en met inspiratie vanuit Frankrijk (Terre de Liens), Nederland (BD-grondbeheer) en Duitsland de opstart van een Biogrondfonds voorbereid dat in heel Vlaanderen deze functie zou kunnen opnemen. Dat werd in 2014 opgericht met 2 rechtsvormen als Coöperatieve Vennootschap met aandelen (CV) 'De Landgenoten' en als Stichting De Landgenoten. De ene om leengeld via aandelen aan te trekken, de andere om schenkgeld te kunnen ontvangen. Na de opstart verzelfstandigde De Landgenoten zich en vond onderdak bij Bioforum.

Toekomst Zaaien

In 2007 startte vanuit een Zwitsers BD-bedrijf de actie 'Toekomst Zaaien' waarbij een breed publiek werd uitgenodigd om met de hand granen in te zaaien op biodynamische akkers als bewustmakingsactie tegen de toename van GGO's in de landbouw en voedselketen. De actie breidde uit en werd internationaal opgepikt. In 2013, 2014 en 2015 pikten we mee aan vanuit Landwijzer en organiseerden we de actie op verschillende bio- en bd-bedrijven in Vlaanderen in samenwerking met Bioforum. Daarna waren er echter geen middelen meer om deze actie verder te ondersteunen, waardoor de meeste bedrijven die eraan hadden deelgenomen ermee stopten. Enkel De Kollebloem ging door en doet dat nog steeds elk jaar.

Toekomst Zaaïen op De Kollebloem

BD-hobbytuinders en BD-imkers

Rond 1990 startten Imel De Boeck en Nand De Herdt bij Leuven een Vlaamse afdeling van Weleda met een eigen productietak. Zij interesseerden zich sterk voor de inhoud van de BD-landbouwcursus die Rudolf Steiner in 1924 had gegeven als inspiratiebron voor de heilzame krachten in de minerale, plantaardige en dierlijke substanties die als basis dienden voor de Weleda-medicijnen en cosmetica. Daarom gingen zij toen van start met een leesgroep rond de BD-landbouwcursus. Daar sloten ook enkele BD-boeren, hobbytuinders, apothekers, artsen, biologen, herboristen en imkers bij aan.

Preparatendag bij Imel De Boeck in Haasrode

Die leesgroep is na een korte pauze blijven bestaan en heeft geleid tot een actieve groep BD-hobbytuinders, die nog steeds samen de BD-preparaten maken en onderling verdelen. Marc Winnelinckx, die deel uitmaakt van deze groep, ging zich later ook toeleggen op onderzoek en experimenten met de teelt van de lichtwortel, waar Rudolf Steiner aan het eind van de landbouwcursus in 1924 kort over gesproken had als toekomstgericht voedingsmiddel voor de mens.

Daarnaast inspireerde de leesgroep ook enkele imkers. Zij zochten contact met de Nederlands BD-imkers en begonnen zich vanaf 2009 te verdiepen in het biodynamisch imkeren. Vanaf 2011 kregen ze ondersteuning van o.a. Wim Van Grastek & Albert Muller van de Nederlandse BD-imkers bij het organiseren van de eerste BD-imkerkursussen in Vlaanderen, waarvoor ook een tijdlang via Landwijzer subsidiëring werd aangevraagd. Zo ontstond een eigen Vlaamse BD-imkerwerking, die tot op heden actief is. Die biedt jaarlijks een goed gevolgde BD-imkerkursus aan, coördineert een leesgroep en heeft ook al een aantal conferenties met internationale sprekers (o.a. Karsten Massei) georganiseerd. De trekkers van deze imkergroep waren Roger Wijnants, Dirk Cools, Lutgart Teuwen en anderen. Belangrijke principes van het BD-imkeren zijn o.a. natuurlijke raatbouw, natuurlijke bevruchting, de bijen laten zwermen, een bij-eigen behuizing en een groot respect voor de imme.

Bijenzwerm vangen

Natuurlijke raatbouw

Rond Gent ontstonden eveneens leesgroepjes rond de BD-landbouw cursus. Eén van de mensen die daarbij betrokken was, was Xavier De Keyser, die samen met z'n partner Mia Lemaitre zich later ging toeleggen op het oefenen met groepen van het vorm- en levenskrachten waarnemen aan de hand van de waarnemingsmethode van Dorian Smidt. Dat deden ze eerst met ondersteuning van Frans Romijn van de Novalis-school uit Nederland; later verzelfstandigde ook dit initiatief.

BD-beroepsontwikkeling

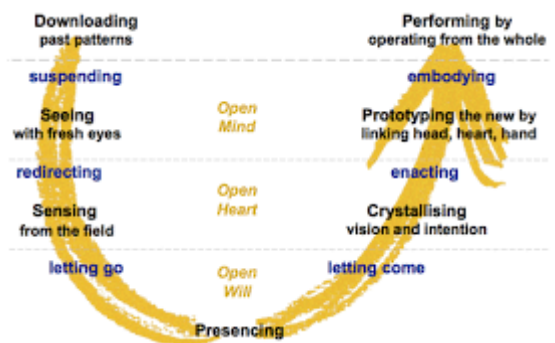
Zowel binnen als rond Landwijzer werd waar mogelijk BD-verenigingswerk ondersteund. Het lezen van de BD-landbouw cursus was in de jaren '90 in de periode van de werking van BD-Vooruit al een keer begeleid door Willy Schilthuis op De Wassende Maan. Later werd dit vanuit Landwijzer aangeboden onder begeleiding van Michiel Rietveld, oprichter van Kraaybeekerhof in Nederland, en toen die met pensioen ging en naar Frankrijk verhuisde, nam Koen Dhoore de begeleiding van de leesgroepen over. Michiel Rietveld begeleidde ook meerdere keren een sterrencursus, die de deelnemers hielp om de bewegingen in de kosmos beter te begrijpen en hun invloed te benutten door het gebruik van de zaai- en werkkalender van Maria Thun of Guurtje Kieft.

BD-Winterconferentie bij Widar in Wortel-Kolonie

De inhoudelijke organisatie van de jaarlijkse BD-winterconferentie werd toevertrouwd aan een informele 'Werkgroep BD-Vlaanderen' en ging vanaf 2010 verder jaarlijks door op Widar in Merksplas en later in Wortel-Kolonie. Dirk Govaerts zorgde daarbij stevast voor de praktische organisatie ter plaatse. Aanvankelijk liep het thema van de conferentie parallel met dat van de winterconferentie op Warmonderhof, later werd het internationaal jaarthema gevolgd.

Op de internationale BD-winterconferentie in het Goetheanum in Dornach (CH) kwam Geert Iserbyt, die vanaf de start van Landwijzer werkzaam was als leertrajectbegeleider (mentor) van de cursisten, in contact met het U-proces. De hele conferentie was daarrond opgebouwd en werd door Claus Otto Scharmer begeleid, die Theorie-U heeft ontwikkeld en zelf is opgegroeid op een Duits BD-bedrijf. Het U-proces beschrijft het verloop van een organisch leer- en veranderingsproces. Rond diezelfde tijd kwam Geert ook in contact met de NALM-beweging

(New Adult Learning Mouvement) van Coenraad van Houten, die o.a. relatie toont tussen de 7 levensprocessen en de 7 leerprocessen bij volwassenen. Vanuit het streven om niet enkel de BD-visie te integreren in de landbouwopleiding van Landwijzer-, maar ook de agogische aanpak van de opleiding in dezelfde lijn vorm te geven, werd de opleiding als geheel vorm gegeven als een U-proces en werd ook intervisie geïntegreerd. Vanaf dan werd de opleiding geprofileerd als een 'leertraject' dat later, na de verlenging ervan tot 2,5 jaar ook nog meer modulair werd ingericht.

Geert Iserbyt was daarnaast van bij de start van het BD-beroepsontwikkelingsproject van de BD-Vereniging (1996) betrokken als begeleider van individuele bedrijfscoaching en intervisie en later, vanaf 2009, ook van collegiale toetsing ism Stichting Demeter. Op die manier werden de opleiding en verdere BD-beroepsontwikkeling met elkaar verweven. Vanaf 2020 nam ook Ineke Docx, die 6 jaar werkzaam was als leertrajectbegeleider voor Landwijzer, deel aan het BD-beroepsontwikkelingsproject van de BD-Vereniging als begeleider en ging ook groepen in Vlaanderen begeleiden bij intervisie en collegiale toetsing.

Vanaf 2017 ontstond naast de jaarlijkse winterconferentie het initiatief voor de BD-Zomerschool, een weekend voor (jonge) BD-boer.inn.en in september. Dit idee ontstond naar aanleiding van de ziekte en het overlijden van Walter Coens (De Zonnekouter) op initiatief van Anna van Oostwaard (die na haar loopbaan op de Horsterhof in NL in West-Vlaanderen was geland), Antoine De Paepe van De Kollebloem en Koen Dhoore van Landwijzer. De BD-Zomerschool was en is bedoeld om kennis en ervaring van oudere, ervaren BD-boeren door te geven aan de volgende generatie en ging vanaf dan jaarlijks door op De Kollebloem.

BD-Zomerschool met Anna van Oostwaard

In 2023 organiseerde Landwijzer ook voor het eerst een Vlaamse Demeter-doorschakelcursus in samenwerking met Stichting Demeter.

Samenwerking Nederland - Vlaanderen

In de loop der jaren rees af en toe opnieuw het idee om een aparte Vlaamse BD-Vereniging of werkgroep op te richten. Het voelbaar cultuurverschil met Nederland dat tegelijk wordt ervaren als een verschil én een verrijking, was daar vaak de aanleiding voor. Ook rees meermaals het idee om meer toenadering te zoeken tot de Waalse en Duitstalige BD-telers en zo een Belgische werking vorm te geven. Maar de Belgische staatsstructuur en opdeling in taalgemeenschappen werkt ook door in de biologische landbouwbeweging en de meeste andere maatschappelijke sectoren. De Waalse BD-telers hebben als spiegelbeeld van de Vlaamse telers al lange tijd aansluiting gevonden bij de Mouvement d'Agriculture Biodynamique in Frankrijk. Zo bleef de Vlaamse band met de Nederlandse BD-beweging toch overeind. Dat ging vaak via enkele verbindingsfiguren.

Internationale contacten

Er is vanuit Vlaanderen ook een link met de Duitse biodynamische beweging. Kort na de start van Akelei in de jaren '80 had Greet Lambrecht Johan D'hulster op het bedrijf vervoegd. Zij was ook afkomstig uit West-Vlaanderen, had haar opleiding in de biodynamische landbouw in Duitsland doorlopen en was daar in contact gekomen met het werk van Kultursaat en Bingenheimer Saatgut. Zo ontstond op hun initiatief in 1998 de Werkgroep Eigen Zaadvermeerdering, waaruit in 2008 de vzw Netwerk Zelf Zaden Telen ontsproot, die boeren verenigde die opnieuw eigen variëteiten in stand hielden of via populatieselectie verder aanpasten aan de bodem op hun bedrijf. Greet ijverde sterk voor het opnieuw sluiten van de zadenkringloop op de bedrijven en het vrijwaren van het zaad van genetische modificatie. Ook Biosano, een Vlaamse kwalitatieve groothandel in biovoeding, bekommerde zich hierom en stelde in samenwerking met Bingenheimer Saatgut een Vlaams-Nederlandse consulente aan om de biologisch(dynamisch) veredelde en vermeerderde zaden te helpen verdelen naar de Bio- en BD-bedrijven in Vlaanderen en Nederland. Mieke Lateir, die voorheen de Landwijzer-opleiding had gevolgd, verzorgde jarenlang die rol. In 2020 werd het 'Netwerk Zelf Zaden telen' omgevormd tot 'Vitale Rassen', dat de zaden van de participerende bedrijven bij elkaar brengt, schoont, verpakt en verhandelt, zoals Bingenheimer Saatgut dat doet in Duitsland.

bingenheimer
saatgut

Ook vanuit Landwijzer werden linken gelegd met de Duitse en internationale BD-beweging. Vanaf 2003 tot heden gaan de 1^e jaars Landwijzer-cursisten in de zomer een week naar Dottenfelderhof bij Frankfurt om er een gemengd BD-bedrijf te leren kennen en een gemeenschapsbedrijf aan den lijve te ervaren. Ze bezoeken er ook telkens Bingenheimer Saatgut in dezelfde regio. Als gevolg daarvan steeg doorheen de jaren de afname van biologisch en biodynamisch veredelde zaadvast zaadgoed sterk in Vlaanderen, dat zo als regio één van de belangrijkste buitenlandse afnemers werd van Bingenheimer Saatgut.

Landwijzer-cursisten op Dottenfelderhof : 2003 - 2023

Vanaf 2019 organiseerde Ineke Docx in opdracht van Landwijzer de deelname van Vlaamse geïnteresseerden aan de jaarlijkse internationale Landbau-tagung begin februari in het Goetheanum in Dornach (CH). Een jaarlijks groeiende groep kon zo kennismaken met de internationale BD-beweging en de inspirerende thema's die er jaar na jaar op de 4-daagse conferenties werden aangeboden.

Vlaamse delegatie op de winterconferentie in Dornach

De internationale contacten beperkten zich niet tot Nederland en Duitsland. Ook met de beweging in Frankrijk zijn er contacten gelegd; soms via Wallonië en soms rechtstreeks. Toen bijv in het West-Vlaamse Westouter Jacques Gruson en Annie Wijfels hun wijngaard 'De Vallei' wilden omschakelen naar BD-teelt, gingen zij in Frankrijk bij ervaren BD-wijnbouwers in de leer. Peter Van Mol, boerenzoon van een landbouwbedrijf in Doel, volgde de BD-opleiding in de Franse Elzas, was een tijd werkzaam op zowel het Iona-instituut in Kessel als Widar in Merksplas en ging later werken voor de Waalse bio-opleiding van CRABE in Jodoigne, waar hij ook aandacht bleef hebben voor de BD-insteek. Tussen Landwijzer en CRABE waren er doorheen de jaren meerdere malen vruchtbare uitwisselingen. Peter bleef in Wallonië wonen en nam er ook meer en meer deel aan de werking van de Waalse BD-Vereniging die nauw samenwerkt met de Franse BD-Vereniging. Naast cursussen over BD-landbouw (o.a. op het Waalse BD-bedrijf La Ferme Larock in Neupré) verzorgt hij ook lezingen.

Recente ontwikkelingen

Landwijzer ontwikkelde zich doorheen de jaren verder als Bio- en BD-opleiding en als facilitator van de BD-landbouw in Vlaanderen ism de Nederlands-Vlaamse BD-Vereniging en Stichting Demeter.

Zowel het kantoor als de leslocatie van Landwijzer veranderden meerdere malen van plaats. Gestart in 1997 in Gent verhuisden beide naar Antwerpen, waar het kantoor onderdak vond bij BioForum, de Vlaamse koepelorganisatie voor de biosector. Vanaf 2014 werd de 2-jarige beroepsopleiding ont dubbeld en ging zowel in Antwerpen als in Gent door. In 2017 verhuisde het Landwijzer kantoor terug naar Gent om daar voor het eerst te landen op een zelfstandige locatie met kantoor en lesruimtes onder één dak. Vanaf 2021 verhuisde de Antwerpse leslocatie naar Leuven op de site van de Abdij van Park in samenwerking met de Boerencompagnie, waar verschillende afgestudeerde Landwijzer-cursisten samenwerken in een coöperatie. Zo landde Landwijzer na heel wat jaren met een vaste eigen leslocatie

in de 2 meest progressieve steden in Vlaanderen (Gent & Leuven) met elk een landbouwuniversiteit, die echter allebei tot op heden (2024) amper aandacht besteden aan biologische landbouw.

Vanaf 2020 begon Landwijzer ook meer en meer aanbod te ontwikkelen voor alumni en actieve boeren. Zo ontstonden diverse verdiepingscursussen, vaak mensgericht. Thema's als eerlijk inkomen, (vrouwelijk) leiderschap, verbindende communicatie, tewerkstelling op het landbouwbedrijf en het lezen van de BD-landbouw cursus kwamen daarin aan bod.

In 2023 kwamen op initiatief van Ruben Segers van De Kollebloem, in samenwerking met de andere Vlaamse Demeter-bedrijven en Stichting Demeter, een Vlaamse Demeter-brochure en een Vlaamse Demeter-website (www.demeter.be) tot stand.

In hetzelfde jaar nam Ruben contact op met Jean-Michel Florin, één van de leiders van de landbouwsectie van de Hogeschool aan het Goetheanum in Dornach, in een zoektocht naar de versterking van de Belgische biodynamische beweging. Vanuit dat contact volgde de uitnodiging om vanuit België structureel deel te nemen aan de internationale 'circle of representatives' van de landbouwsectie aan het Goetheanum, waarin de wereldwijde ontwikkelingen in de BD-beweging worden opgevolgd en de jaarlijkse internationale winterconferentie wordt voorbereid.

Ruben Segers en Antoinette Simonart namen de uitnodiging aan en vanuit hun deelname aan de bijeenkomst van de 'circle' eind 2023, waarin de urgentie van de GGO-problematiek in de EU werd toegelicht, namen zij het initiatief om ook in België (met Brussel als Europese hoofdstad) actie te voeren tegen het EU GGO-beleid. Dit naar aanleiding van een

stemming in het Europees Parlement van nieuwe wetgeving die de zogenaamde nieuwe gentechnologieën (gene-editing) grotendeels vrijstelt van labeling en de vrije uitwisseling van zaden bemoeilijkt. De actie verliep in combinatie met een betoging in Brussel die vanuit de Nederlandse BD-beweging was voorbereid. Dat was een mooi voorbeeld van hoe de BD beweging internationaal samenwerkt.

Anno 2024 voeren 8 Vlaamse landbouwbedrijven het Demeter-label, naast enkele verwerkers. Tevens zijn er in Vlaanderen 3 collegiale toetsingsgroepen van elk 6 bedrijven actief (18 in totaal). Een belangrijk deel daarvan zijn bedrijven die biodynamisch geïnspireerd werken, maar geen nood voelen om het Demeter-label te voeren of niet aan alle normen voldoen. De beperkte bekendheid van het Demeter-keurmerk in Vlaanderen speelt hierbij een rol, maar het niet expliciet zichtbaar maken van de Demeter-kwaliteit werkt hierin vicius. De beperkte zichtbare aanwezigheid van Vlaamse Demeter-producten in de markt vind vooral z'n oorzaak in het feit dat alle Vlaamse biodynamische landbouwbedrijven hun producten afzetten in de korte keten.

